

УДК 378.091.12.313:005.54

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/28.208807>**Олексій СОПІН,***orcid.org/0000-0001-6003-4198**викладач кафедри інструментального виконавства та музичного мистецтва естради
Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Запорізька область, Україна) sopin_oleksii@mdpu.org.ua*

РОЗВИТОК ЗДАТНОСТІ ДО ПРОЄКТНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЯК ПРОБЛЕМА ТЕОРІЇ І МЕТОДИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ

У статті висвітлюється стан вивчення проблеми розвитку здатності до проєктної самореалізації в теорії професійної підготовки педагога. Зазначено, що інноваційні досягнення в освітньому просторі є необхідною обставиною самореалізації викладача вищої школи в умовах сучасного ринку праці. Відзначається необхідність удосконалення підготовки майбутніх фахівців, що відображено у розглянутих світових документах, які демонструють очікування світової спільноти від вищої освіти.

Здійснено аналіз вітчизняних нормативних документів та на конвенційному рівні наукової рефлексії зроблено висновок, що самореалізація особистості є гуманітарною проблемою, пов'язаною зі станом розвитку цивілізації, сталим розвитком економіки, що буде можливим за умови актуалізації внеску людини у творчі проєкти.

Виокремлено певні світові і вітчизняні наукові ідеї і концепції щодо розвитку здатності до проєктної діяльності. Висвітлено питання сутності професійної самореалізації викладача та визначено, що вони завжди перебували у центрі уваги науковців, але поняття здатності до проєктної самореалізації викладача вищої школи у сучасній зарубіжній і вітчизняній науково-педагогічній думці не дістало належного теоретичного обґрунтування.

Розглянуто наукові погляди сучасних гуманітаріїв щодо визначення проєктної діяльності викладача вищої школи як родового поняття терміна «проєктна самореалізація». У процесі наукової рефлексії виявлено, що відсутність необхідної термінології не дає можливості визначити поняття «здатність до проєктної самореалізації викладача вищої школи». Проаналізовано теоретичне підґрунтя щодо застосування проєктного підходу у професійній педагогічній освіті та визначено, що сутність проєктної діяльності викладача вищої школи ще не зазнала всебічного висвітлення.

Зроблено висновок про те, що відсутність наукового тлумачення сутності і змісту проєктної самореалізації викладача вищої школи демонструє перспективи подальшого наукового дослідження в галузі теорії і методики професійної освіти.

Ключові слова: професійна освіта, самореалізація викладача, проєктна діяльність.

Oleksii SOPIN,*orcid.org/0000-0001-6003-4198**Teacher at the Department of Instrumental Performances and Musical Art of Stage Music
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Zaporizhia region, Ukraine) sopin_oleksii@mdpu.org.ua*

DEVELOPING PROJECT SELF-REALIZATION COMPETENCIES AS A PROBLEM OF THEORY AND METHODOLOGY OF VOCATIONAL EDUCATION OF A HIGH SCHOOL TEACHER

The article deals with the state of studying the problem of developing the ability to project self-realization, as theoretical teacher training. It is stated that innovative achievements in the educational space are necessary for self-realization of the higher education teacher in the conditions of the modern labor market. There is a need to improve the training of future professionals, which is reflected in the reviewed world documents, where the expectations of the world community for higher education are demonstrated.

The analysis of national normative documents is carried out and at the conventional level of scientific reflection it is concluded that self-realization of the person is a humanitarian problem related to the state of civilization development, sustainable economic development, which will be possible if the contribution of a person to creative projects is actualized.

Some world and national scientific ideas and concepts about development of the ability to project activity are highlighted. The issue of the essence of the teacher's professional self-realization was clarified and it was determined, they were always in the center of attention of scientists, but the concept of the faculty's ability to project self-realization of a teacher in the modern foreign and domestic scientific and pedagogical views did not receive the proper theoretical substantiation.

The scientific views of modern humanities in defining the project activity of a teacher of higher education, as a generic concept of the term «project self-realization» are considered. It was revealed during the process of scientific reflection, the lack of the necessary terminology does not allow to define the concept of «ability to project self-realization of teacher of higher education». The theoretical basis for the application of the project approach in professional pedagogical education is analyzed and it is determined that the essence of the project activity of the higher education teacher has not yet been fully covered.

It is concluded that the lack of scientific interpretation of the essence and content of the project self-realization of the higher education teacher demonstrates the prospects of further scientific research in the field of theory and methodology of vocational education.

Key words: professional education, teacher's self-realization, project activity.

Постановка проблеми. Згідно з новою редакцією стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості освіти в Європейському просторі вищої освіти, яку було ухвалено на Міністерській конференції (2005 р.), вища освіта є невід'ємним компонентом соціально-економічного розвитку та культурного зростання людини.

Інноваційні досягнення в освітньому просторі, своєю чергою, відіграють ключову роль у глобальній конкурентоспроможності. Очевидною необхідністю в сучасних умовах ринку праці стало вдосконалення підготовки майбутніх фахівців, що принципово переорієнтовує сучасні підходи до освіти.

Аналіз досліджень. Цивілізаційні зміни призводять до розроблення гнучкої, варіативної, адаптивної системи, в основі якої лежить комплексний підхід. Це відображено у світових нормативних документах. Так, у доповіді ЮНЕСКО «До суспільства знань» (2005 р.) велика увага приділяється питанням освіти та професійної підготовки, визначається еволюційна функція вищої освіти в становленні суспільства знань, оновленні змісту вищої освіти для забезпечення самореалізації особистості.

У проєкті ЮНЕСКО «Всесвітня програма освіти в галузі прав людини» (2012 р.) просвіта з питань прав людини розглядається як невід'ємний складник прав кожної людини на високоякісну освіту, що розширює її можливості користування всім спектром освітніх прав людини, включаючи право на забезпечення якісної підготовки до самореалізації особистості.

В Інчхонській декларації «Забезпечення інклюзивного та справедливої якісної освіти і навчання протягом усього життя для всіх» (2015 р.) акцентовано на тому, що освіта є необхідною умовою миру, толерантності, реалізації людського потенціалу, сталого розвитку, що окреслює проблему підготовки людини до самореалізації впродовж життя.

У Резюме Всесвітньої доповіді з моніторингу освіти «Освіта в інтересах людей і планети: побудова сталого майбутнього для всіх» (2016 р.)

заявляється, що компетенції та навички, набуті в рамках освітніх програм, – це критичне мислення, здатність вирішувати завдання, здатність самореалізуватися.

Розглянуті світові документи демонструють очікування світової спільноти від вищої освіти, які знаходять конкретизацію у вітчизняних законодавчих документах. Так, у Законі України «Про освіту» (2017 р.) наголошено, що метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації. Закон України «Про вищу освіту» (2014 р.) встановив необхідність поєднання освіти з наукою та виробництвом із метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях.

У проєкті «Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років» (2014 р.) стратегічна дорадча група «Освіта» вважає, що особи, які залучаються до освітнього процесу, мають право на розроблення та впровадження авторських освітніх програм, проєктів, освітніх методик і технологій, методів і засобів, насамперед технологій компетентнісного навчання.

У проєкті Академії педагогічних наук України «Біла книга національної освіти України» (2010 р.) наголошується, що інноваційна спрямованість змісту освіти виявляється насамперед у впровадженні нових освітніх технологій, зокрема проєктних. Професійна орієнтація, яка сприяє професійній самореалізації особистості і забезпеченню конституційних прав громадян України, збалансуванню попиту і пропозиції робочої сили на ринку праці, не відповідає потребам сьогодення, досвіду розвинених країн світу.

Отже, на конвенційному рівні наукової рефлексії ми робимо висновок про те, що самореалізація особистості є гуманітарною проблемою, пов'язаною зі станом розвитку цивілізації, сталим

розвитком економіки, що буде можливим за умови актуалізації внеску людини у творчі проєкти для певних галузей економіки.

Мета статті – висвітлення стану вивчення проблеми розвитку здатності до проєктної самореалізації в теорії професійної освіти викладача вищої школи.

Виклад основного матеріалу. Світова і вітчизняна наукова думка певними науковими ідеями і концепціями відповіла на актуалізований попит суспільства. На загальнонауковому рівні зазначені проблеми і питання знайшли відбиття в історії соціально-гуманітарного знання. Зокрема, багатогранність і значущість самореалізації особистості як соціального явища розглядали філософи Аристотель, Платон, Сократ (людина як суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури здатна до постійного розвитку за рахунок власних потенцій); Б. Альберті, Н. Макіавеллі, М. Фічіно (значущість для розвитку особистості її унікальних характеристик); І. Кант (модель самореалізації особистості в межах теорії абсолютного гідності особистості); Е. Фромм (самореалізація як практичне втілення принципу буття, спрямоване на розкриття гуманістичної природи людини); А. Маслоу (сутнісні характеристики самореалізації як соціального явища); К. Роджерс (самореалізація – жадання людини до виявлення та розвитку власних можливостей і здібностей); Л. Анциферова, Є. Головаха, І. Іонова, В. Панок, Л. Сохань, С. Ярославцева (самореалізація – процес розкриття й опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній практичній діяльності).

У своїх працях Т. Баришнікова висловлює думку щодо зміни системи поглядів філософської науки на самореалізацію особистості. Вона розглядається як духовно-практична діяльність, спрямована на розкриття буття людини, її потенційних можливостей, віднаходження сенсу життя, здійснення вищого призначення. Науковець акцентує увагу на тому, що самореалізація у процесі професійної діяльності стає чинником розкриття духовного багатства особистості як загальнозначущої цінності (Баришнікова, 2002).

У наші часи більш розповсюдженим філософським підходом, орієнтованим на сучасний на постсучасний соціальний та освітній досвід, який ураховує духовну і внутрішню особистісну самореалізацію, є екзистенціалістський напрям. В екзистенціалістському розумінні самореалізація – визначення індивідом своєї суті, свого майбутнього, яке залежить лише від нього самого, його вчинків, діяльності та рішучості. Проблема розвитку й самореалізації особистості дослі-

джена у наукових працях німецьких (К. Ясперс, Г. Хайдеггер), французьких (Ж. Сартр, А. Камю), російських (Л. Шестов, М. Бердяєв) філософів-екзистенціалістів, а також у релігійно-філософських трактатах В. Соловйова, С. Франка.

Сучасна філософська наука розглядає самореалізацію особистості як невід'ємну частину процесу глобалізації. Є. Підвисоцька зазначає, що глобалізація є вагомим аспектом сучасної світової системи, що формує подальший крок до процвітання людства. Осягнувши всі галузі суспільного життя, вона перетворює світовий простір, по-новому підіймає питання самореалізації особистості у процесі трансформації соціально-культурної картини світу (Підвисоцька, 2016: 10).

Психологічні аспекти організації професійної самореалізації розглядаються в наукових дослідженнях педагогів і психологів Р. Ассаджіолі, Ф. Базаєва, В. Бочелюк, Н. Кебіна, Л. Коростильова, Д. Леонтєва та ін. О. Асмолов, М. Гінзберг, Л. Коган, Н. Сегеда розглядають питання самореалізації в різних видах професійної діяльності.

В. Муляр вивчає самореалізацію особистості як соціальну проблему та дає їй кілька визначень:

– самореалізація – індивідуальний процес практичного втілення сутнісних сил особистості в практичну діяльність;

– самореалізація – це процес розкриття та реалізації здібностей, потреб, знань, умінь, навичок, емоцій, волі особистості завдяки індивідуальному практичному опредмечуванню (Муляр, 1997: 107).

На сучасному етапі педагогічний аспект проблеми розвитку здатності до самореалізації особистості відображений у наукових працях В. Андреева, А. Волосенко, О. Гречаника, Ю. Гришко, С. Калаур, М. Кононенко, Л. Лисогор, В. Лихвар, І. Ісаєва, В. Кан-Калика, І. Колеснікової, В. Максимова, В. Сластьоніна, Н. Щуркова та ін. У результаті наукової рефлексії сучасного розуміння феномену самореалізації ми дійшли висновку, що існують суттєві розбіжності в поглядах авторитарної та гуманістичної педагогіки. Зокрема, представники авторитарної педагогіки більше наголошують на реалізації можливостей, які надала людині природа, тоді як педагоги-гуманісти стверджують необхідність обов'язкової соціально-педагогічної підтримки і допомоги в самореалізації творчих потенцій особистості.

На думку Г. Коджаспірової, самореалізація особистості – найбільш детальне виявлення особистістю своїх індивідуальних і професійних можливостей (Коджаспірова, 2000: 132).

Ж. Воронцова вказує на потребу в самореалізації як на головне прагнення людини, що виявляє себе

в усіх сферах життєдіяльності. Науковець розглядає самореалізацію особистості як неспинний процес зростання та становлення евентуальних та спонукально-мотиваційних сутнісних сил людини, оснований на принципах справедливості, милосердя, любові, професіоналізму, що призводить до самоствердження власного «Я» (Воронцова, 2008: 7).

У своїх дослідженнях М. Недашківська визначила нерозривний зв'язок між культурою та самореалізацією особистості та вважає, що самореалізація – головний чинник життєтворчості, який вирішує протиріччя між потребами й можливостями особистості. На її думку, процес самореалізації особистості бере початок у культурно-історичній діяльності людини та ґрунтується на таких соціальних механізмах, як соціальність, історичність, предметність тощо. Глибина самореалізації залежить від рівня узгодженості структури особистості, відповідності життєвих завдань індивіда існуючим культурно-історичним умовам його життя (Недашківська, 1998).

В. Гупаловська головними середовищами самореалізації особистості вважає приватне життя та професійну діяльність. У її дослідженнях поняття «професійна самореалізація» нерозривно пов'язане з поняттям «особистісна самореалізація», втілюється згідно з притаманним йому закономірностям та розкривається як процес реалізації потенціалу особистості у професійній діяльності (Гупаловська, 2005: 8).

Н. Сегеда зауважує, що походження поняття «самореалізація особистості» пов'язане з розв'язанням таких філософських проблем, як визначення сенсу людського буття, самостійність вибору засобів самовираження та самоздійснення, індивідуальний внесок людини у підвищення соціального та культурного рівнів життя. На думку науковця, «сутність професійної самореалізації викладача зосереджується в його професійній індивідуальності та визначається як усвідомлена, цілеспрямована об'єктивація індивідуального професійно-педагогічного потенціалу вчителя в педагогічному процесі співтворчості з учнями. Результатом зазначеного процесу є особистісний розвиток його учасників» (Сегеда, 2002: 8).

У дослідженні Л. Рибалко велика увага приділяється поняттю «готовність майбутнього вчителя до професійно-педагогічної самореалізації». Воно розглядається як індивідуально-об'єднане новоутворення, яке зумовлює самозміни особистості. Також було аргументовано та доведено, що регулярне та консеквентне (послідовне) накопичення й закріплення педагогічного досвіду, реалізація успішної творчої педагогічної діяльності,

прагнення до вдосконалення та розвитку педагогічних здібностей і задоволення результатами професійної самореалізації є критеріями високого професіоналізму та педагогічної майстерності майбутнього педагога (Рибалко, 2007).

Л. Яковицька вважає, що професійна самореалізація викладача визначається у здатності до збільшення професійно-педагогічного потенціалу особистості шляхом участі у соціотехнічній проектній діяльності та отриманні у процесі користі й задоволення (Яковицька, 2012).

Отже, враховуючи достатню розробленість наукового розуміння сутності професійної самореалізації викладача, зазначимо, що поняття його *здатності* до проектної самореалізації у сучасній зарубіжній і вітчизняній науково-педагогічній думці не дістало належного теоретичного обґрунтування. У зв'язку з діяльнісною сутністю професійної самореалізації, на нашу думку, необхідно навести наукові погляди сучасних гуманітаріїв щодо визначення проектної діяльності викладача вищої школи як родового поняття терміна «проектна самореалізація».

Новітня педагогічна наука більш повно розкрила поняття проекту і дала змогу розширити проектну методологію та ввести нові поняття:

- проектна діяльність (В. Дейниченко, О. Ляпіна, О. Пехота);
- проектні технології і методи (І. Ігнатова, Л. Зазуліна, І. Колесникова, В. Куриціна, Н. Лаштабова);
- проектна культура (М. Ахметова, Л. Бережна, Ю. Веселова, Н. Запесоцька, Н. Коваленко, А. Кравець, О. Реброва, Н. Татаринцева, В. Ченобитов);
- проективна освіта (І. Колесников, Г. Ільїн, В. Безрукова).

Вітчизняні та зарубіжні педагоги та науковці досліджують проектну діяльність та шляхи її організації:

- історіографію висвітлили у своїх працях П. Блонський, Г. Ващенко, О. Джуринський, Е. Кагарова, М. Кнолл, Е. Коллінгс, Л. Кондратов, Б. Мельниченко, В. Стернберг, Ю. Олькерс, С. Шацького та ін.;
- теоретичне підґрунтя проектної діяльності розкривають у дослідженнях О. Коберник, Д. Левітес, І. Ляхова, Н. Матяш, О. Пехота, Є. Полат, В. Радіонова, С. Сисоєва та ін.

В основі проектування, на думку Д. Дьюї, лежить розвиток пізнавальних, творчих навичок, умінь самостійно конструювати свої знання, орієнтуватися в інформаційному просторі, критично мислити (Дьюї, 2003).

На думку С. Сисоевої, проектна діяльність – показник утілення особистісно-орієнтованого підходу в освіті, який сприяє професійній самореалізації, забезпечує спрямування на кінцевий результат, що дає змогу будувати майбутнім викладачам вищої школи власну освітню траєкторію (Сисоева, 2011: 18).

Н. Татаринцева та О. Реброва розглядають проектну діяльність як частину проектно-інноваційної компетентності, яка включає у себе достатній обсяг знань, гнучкість у втіленні творчих ідей, що будується на засадах цілеспрямованого поповнення художнього кругозору, становлення творчої свободи та волі, формування відповідних навичок та вмій (Татаринцева, Реброва, 2013: 156).

Т. Комар поняття «проектна діяльність» подає як процес створення та вдосконалення педагогами освітніх програм, методик і розроблення шляхів їх реалізації, визначення цілей і результативних способів їх досягнення (Комар, 2013: 105).

О. Пархоменко вважає проектну діяльність частиною освітньої діяльності, яка включає у себе елементи пізнавальної, ціннісно-орієнтаційної, творчої та практичної діяльності. На її думку, проектна діяльність складається з таких послідовних компонентів, як мотив, мета, способи, засоби, предмет, результат (Пархоменко, 2001).

Висновки. Таким чином, здійснена наукова рефлексія поняття «проектна самореалізація викладача вищої школи» дає можливість зробити висновок про те, що поняття «самореалізація», «самореалізація в професійній педагогічній діяльності» є достатньо глибоко вивченими. Це

дає змогу скористатися раціональними аспектами дефініції «професійна самореалізація в педагогічній галузі» у подальшому дослідженні. Разом із цим поняття проектної діяльності, незважаючи на свою широку вживаність, не дає змоги визначити поняття «здатність до проектної самореалізації викладача вищої школи», адже відсутні терміни «проектна самореалізація» та «проектна діяльність викладача вищої школи».

Незважаючи на наявне теоретичне підґрунтя щодо застосування проектного підходу у професійній педагогічній освіті, зазначимо, що сутність проектної діяльності викладача вищої школи ще не зазнала всебічного висвітлення. Отже, відсутність наукового тлумачення сутності і змісту проектної самореалізації викладача вищої школи демонструє «теоретичну лакуну» в педагогіці вищої школи, що впливає на успішність вирішення таких суперечностей:

– між вимогами суспільства до висококваліфікованих працівників освіти і недостатньою підготовленістю майбутніх викладачів у ЗВО до проектної самореалізації;

– між відсутністю систематизованого наукового знання з проектної самореалізації викладача вищої школи та потребою освітньої реальності вищої школи у проектній самореалізації викладача.

Ці суперечності демонструють перспективи подальших наукових досліджень щодо визначення сутності та змісту здатності до проектної самореалізації викладача вищої школи, зокрема в музично-педагогічній галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барышникова Т. И. Педагогические условия развития способности к самореализации у студентов вуза (на материале изучения иностранного языка) : дис. ... канд. пед. наук. Хабаровск, 2002. 194 с.
2. Воронцова Ж. В. Самореализация личности старшеклассника у процесі диференційованої навчальної діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2008. 23 с.
3. Гупаловська В. А. Професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2005. 25 с.
4. Дьюї Д. Досвід і освіта / пер. з англ. М. Василечко. Львів : Кальварія, 2003. 84 с.
5. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь : для студентов высших и средних педагогических учебных заведений. Москва : Академия, 2000. 176 с.
6. Комар Т. В. Методологія проектної діяльності: теоретичний аспект. *Збірник наукових праць ХІСТ*. 2013. № 2(8). С. 102–107.
7. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) : монографія. Житомир : ЖІТІ, 1997. 214 с.
8. Недашкова М. А. Самореализация личности как феномен культуры : автореф. дис. ... канд. философ. наук. Киев, 1990. 16 с.
9. Пархоменко Е. Н. Профессиональное самоопределение учащихся 5–7 классов в процессе творческой проектной деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Брянск : БГПУ, 2001. 18 с.
10. Підвисоцька Є. О. Проблема самореалізації в соціально-філософських концепціях : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Одеса, 2016. 18 с.
11. Рибалко Л. С. Методолого-теоретичні засади професійно-педагогічної самореалізації майбутнього вчителя (акмеологічний аспект) : монографія. Запоріжжя, 2007. 443 с.
12. Татаринцева Н. Є., Реброва О. Є. Розвиток проектної культури студента в освітньому процесі вишу. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя*. 2013. № 3. С. 155–160.

13. Сегада Н. А. Підготовка майбутнього вчителя музики до професійної самореалізації : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2002. 20 с.
14. Сисоєва С. О. Інтерактивні технології навчання дорослих : навчально-методичний посібник. Київ : ЕКМО, 2011. 320 с.
15. Яковицька Л. С. Самореалізація особистості у науково-технічній діяльності : монографія. Донецьк : Ноулідж, 2012. 346 с.

REFERENCES

1. Baryshnikova T. Y. Pedagogicheskie usloviia sposobnosti k samorealizatsii u studentov vuza (na materiale izucheniya inostrannogo yazyka) [edagogical conditions of development of ability to self-realization for the high school students (based on the material of studying of a foreign language)] (Candidate's thesis). Khabarovsk, 2002. 194 p. [in Russian].
2. Vorontsova Z. V. Samorealizatsiia osobystosti starshoklasnyka u protsesi dyferentsiiovanoi navchalnoi diialnosti [Self-realization of the personality of the high school student in the process of differentiated educational activity] (Candidate's thesis). Kharkiv, 2008. 23 p. [in Ukrainian].
3. Hupalovska V. A. Profesiina samorealizatsiia yak chynnyk stanovlennia osobystosti zhinky [Professional self-realization as a factor of becoming a woman's personality] (Candidate's thesis). Kyiv, 2005. 25 p. [in Ukrainian].
4. Diui D. Dosvid i osvita [Experience and education] / translation from english. M. Vasylechko. Lviv : Kalvaria, 2003. 84 p. [in Ukrainian].
5. Kodzhaspyrova H. M. Pedagogicheskii slovar: dlia stud. vyssh. i sred. ped. ucheb. Zavedenii [Pedagogical dictionary: for students. higher and medium pedagogical educational institutions]. Moscow : Akademyia, 2000. 176 p. [in Russian].
6. Komar T. V. Metodolohiia proektnoi diialnosti : teoretychnyi aspekt [Methodology of project activity : theoretical aspect]. Zbirnyk naukovykh prats – List of scientific works. Khmelnytskyi : KHIST, 2013. Nr 2(8), pp. 102–107. [in Ukrainian].
7. Muliar V. I. Samorealizatsiia osobystosti yak sotsialna problema (filosofsko-kulturlohichniy analiz) [Self-realization of personality as a social problem (philosophical and cultural analysis)] : monohrafiia. Zhytomyr : ZHITI, 1997. 214 p.
8. Nedashkovskaia M. A. Samorealizatsiia lichnosti kak fenomen kultury [Self-realization of personality as a phenomenon of culture] (Candidate's thesis). Kyev, 1990. – 16 p. [in Russian].
9. Parkhomenko E. N. Professionalnoe samoopredeleniie uchashchikhsia 5-7 klassov v protsesse tvorcheskoi proektnoi deiatelnosti [Professional self-determination of students of 5-7 classes in the process of creative project activity] (Candidate's thesis). Briansk : BHPU, 2001. 18 p. [in Russian].
10. Pidvysotska E. O. Problema samorealizatsii v sotsialno-filosofskykh kontseptsiiakh [The problem of self-realization in social and philosophical concepts] : avtoref. dyss. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filos. nauk. Odesa, 2016. 18 p. [in Ukrainian].
11. Rybalko L. S. Metodoloho-teoretychni zasady profesiino-pedahohichnoi samorealizatsii maibutnoho vchytelia (akmeolohichniy aspekt) [Methodologica and theoretical bases of professional-pedagogical self-realization of future teacher (acmeological aspect)] : monohrafiia. Zaporizhzhia, 2007. 443 p. [in Ukrainian].
12. Tatoryntseva N. E. Rebrova O E. Rozvytok proektnoi kultury studenta v osvithomu protsesi vyshu [Development of the project culture of the student in the educational process of university]. Scientific Notes of Nizhyn Gogol State University. Nizhyn, 2013. Nr 3, pp. 155-160. [in Ukrainian].
13. Sheda N. A. Pidhotovka maibutnoho vchytelia muzyky do profesiinoi samorealizatsii [Preparation of the future music teacher for professional self-realization] (Candidate's thesis). Kyiv, 2002. 20 p. [in Ukrainian].
14. Sysoieva S. O. Interaktyvni tekhnolohii navchannia doroslykh : navchalno metodychnyi posibnyk [interactive technologies of adult learning: educational manual]. Kyiv : EKMO, 2011. 320 p. [in Ukrainian].
15. Yakovytska L. S. Samorealizatsiia osobystosti u naukovu-tekhnichnii diialnosti [Self-realization of personality in scientific and technical activity: monograph] : monohrafiia. Donetsk : Knowledge, 2012. 346 p. [in Ukrainian].